

АДАБИЙ МУХИТДА БОЛА ОБРАЗЛАРИ ОРҚАЛИ ИЛГАРИ СУРИЛГАН ҒОЯ ВА ТАРБИЯВИЙ НУҚТАЛАР

**Бўриева Робия Отажоновна; Термиз давлат университети мустақил
изланувчиси**

(e-mail: robiyaburiyeva1997@gmail.com)

**Илмий раҳбар: ф.ф.ф.д., (PhD), доц. Шофиев Обиджон Бахтиёрович;
Термиз давлат университети биринчи проректори**

(e-mail: shofiyev@mail.ru)

***Аннотация:** Мазкур мақолада ўзбек ва рус насрий адабиётда бола образлари орқали ифодаланган ижтимоий танқид, тарбиявий ғоялар ҳамда фалсафий қарашлар қиёсий таҳлил этилади. Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Лев Толстой ва Антон Чехов асарлари мисолида бола қаҳрамонларнинг характери, руҳий кечинмалари ва уларни ўраб турган ижтимоий муҳитнинг таъсири ёритилади. Мақолада эстетик воситалар орқали берилган ғоялар, болаликнинг инсон камолотидаги роли ва жамиятдаги ночор қатламлар ҳаётида бола тасвири қандай тарзда намоён бўлиши таҳлил қилинади. Қиёсий ёндашув орқали ҳар икки адабиётда бола образининг умуминсоний ва миллий хусусиятлари, реалистик ва тарбиявий вазифаси очиб берилади.*

***Калит сўзлар:** бола образи, ўзбек адабиёти, рус адабиёти, ижтимоий танқид, тарбиявий ғоялар, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Чехов, Толстой, реализм, эстетик таҳлил, маърифат, фалсафий концепт, адабий қиёс.*

Ҳар иккала адабиётда бола образлари орқали ижтимоий ва тарбиявий ғоялар илгари сурилган бўлиб, улар кўп жиҳатдан ўхшаш маҳиятга эга. Аввало, ижтимоий танқид вазифасига эътибор қаратамиз. Фафур Гуломнинг “Шум бола”сида етим Қоровойнинг саргардон ҳаёти орқали жамиятдаги адолатсизлик ва мухтожлик танқид қилинади. Қаҳрамоннинг бозор ва маҳаллаларда дуч келган ҳолатлари (оч-қорхол болалар, ёлғиз қолган ёшлар, ўғрилари кўп муҳит) орқали ўша давр ҳукуматсиз, тартибсиз жамиятининг манфур жиҳатлари очиб берилади. Масалан, асарда Қоровой ва унинг дўсти Омон Кўктерак деган бозорда ҳазил-ҳангома қилишади, шу ерда қалтабон Султонали ва унинг ёрдамчилари билан ҳам дастурхон атрофида суҳбатлашаётгани тасвирланади— бу ҳолатлар бола онгига ночор муҳит қандай тасир этишини кўрсатувчи эпизодлардир. Асар хонанданинг дард-у қувончини болаларча ҳазиломуз услубда берган бўлса-да, унинг замирида ўта жиддий ғоя – болалар ҳаётини яхшилаш, уларга нисбатан

инсофли бўлиш чақириғи мужассам. Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртақлар”ида ижтимоий танқид янада кескинроқ: бола кўзи билан қараганда жамиятдаги жаҳолат, саводсизлик ва зулм манзараси гавдаланади.

Қаҳҳор болалик хотираларида ўша давр миллат болаларининг жуда машаққатли ҳаёт кечирганини очик тасвирлайди, катталарнинг ўқимаганлиги, илм-маърифатдан орқада экани қандай фожиаларга олиб келганини кўрсатади, Бу орқали ёзувчи катта тарбиявий хулоса узатади: жаҳолатдан қутулиш, маориф ва маърифат орқали болалар тақдирини яхшилаш зарурлиги. Дарҳақиқат, асарда Қаҳҳорнинг ўзи ўқиган мактаб ва муаллимлар ҳақида ҳам сўз боради – у қадим усулдор қозидан Қуръон дарслари олишдан тортиб, жадид мактаблари ва кейинчалик совет интернатигача таълим олганини эслайди. Ёзувчи бола пайтида учраган Муҳаммаджон қори каби илғор ғояли устозларнинг шахсига катта эътибор қаратади, уларнинг таъсирини яхшиликка йўйиб тасвирлайди. Шу тариқа, асарда маорифатпарварлик ғояси – болани тарбиялашда замонавий таълим ва маърифат нақадар муҳим экани – очик билдирилган. Рус адабиётида ҳам бола образлари орқали ўша давр ижтимоий муаммолари танқид қилинади ва тарбиявий хулосалар чиқилади. Чеховнинг бир қанча асарлари (масалан, “Ванька”, “Уйқучи” (“Спать хочется”) ва бошқалар) орқали болалар меҳнати, етим болаларнинг йиғлайдиган тақдири тасвирланиб, ўқувчини жамиятдаги бефарқликни танқидий баҳолашга чорлайди. “Ванька” ҳикоясидаги тўқима ноҳолилик – боланинг бобосига йўллаган хати манзилга етмаслиги аниқлигини билмаган ҳолда умид қилиб ухлаб қолиши – ўқувчида катталар дунёсининг шафқатсизлигини қоралашга хизмат қилади. Чехов бу асар орқали болалар меҳнатига нисбатан шафқатсиз муносабатни фош этиб, шафқат ва меҳр ғоясини илгари суради. Шунингдек, тарбия масаласида ҳам Чехов асарлари муайян нуқталарни тарғиб қилади: “Уйда” ҳикоясида отанинг болага нисбатан меҳр билан ёндашиб, уни ҳикоя орқали тарбиялаши – жазо эмас, суҳбат ва тушунтириш самаралироқ экани ғоясини тақдим этади. Лев Толстойнинг болалар ҳақидаги асарлари эса тўғридан-тўғри тарбиявий ва ахлоқий ғояларни узатиши билан аҳамиятли. У ўзининг яшрин маъносига эга ҳикояларида, масал ва эртақларида болаларга одоб-ахлоқ сабоқларини беришни кўзлаган. Масалан, Толстой болалар учун ёзган қисқа ҳикоялари орқали садоқат, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик каби фазилатларни тарғиб қилган. “Болалик” повестида эса асосий хулоса этиб инсоннинг болаликда олган тарбияси унинг бутун ҳаёти давомида ўзини такомиллаштиришига асос бўлади деган ғояни илгари суради,

Николенка образи орқали у ўқувчи ёшларга ўз руҳиятини тарбиялаш ва хулқини назорат қилиш кераклигини уқтиради. Шу боис Толстойнинг бола образлари

орқали берилган ғоялари, аввало, ўзини тарбиялаш, ахлоқий камолотга эришиш атрофида тўпланади. Тарбиявий аҳамият масаласида, айтиш мумкинки, ҳар икки адабиётда бола қаҳрамонлар орқали ўқувчига маълум сабоқ берилган. Масалан, “Шум бола”нинг ўқувчига таъсирчан жиҳати шундаки, у ўтмиш ва бугунни таққослашга чорлайди. Мақолаларда таъкидланганидек, Ғафур Ғулом асари тарбиявий аҳамиятга ҳам эга: “чунки 100 йиллар бурун болалар оч-наҳор, ўғрилиқ оддий иш, шумлик ҳам шунга яраша, юрт эгасиз, киссавур кўп, бойларда инсоф йўқ бир кунлар ўтган. Бугуннинг болалари шум тақдир эмас – улар хуш тақдир болалар” дейилади.

Яъни, асар ўқувчи ёшларга “қаранг, аввал болалар қандай қийналган, ҳозир сизлар бахтлироқсиз, шукр қилишингиз лозим” маъносини уқтиради. Шу тарзда “Шум бола” орқали тарихий сабоқ ва шукроналик ҳисси талқин этилган. “Ўтмишдан эртақлар”да эса бола образи орқали маърифатпарварлик ғояси берилганлигини юқорида қайд этдик – асар ўқувчини жаҳолат балосини англашга ва илм-маърифатга чақиради. Чехов ва Толстойда ҳам бола қаҳрамонлар ўқувчида худди шу каби хулосаларни уйғотади: меҳр-шафқат, адолат, меҳнатсеварлик, ҳалоллик каби қадриятлар болалар образи орқали ёрқин намоён бўлади.

Асарларда бола характери, руҳий олами ва ижтимоий муҳит

Танланган ўзбек ва рус насрий асарларида бола қаҳрамонларнинг характер хусусиятлари, руҳий кечинмалари ва уларни ўраб турган ижтимоий муҳит билан муносабатлари ҳар бирига хос тарзда талқин этилган. “Шум бола” асарини оладиган бўлсак, Қоровойнинг характери чакқонлик, топқирлик ва шўхликда намоён бўлади. У етим қолганига қарамай, ҳаётга ташна ва кучли ирода эгасидир. Боланинг ҳазиломуз ишлари ортида унинг яшаш учун курашаётгани сезилади – у бирде кулгили ҳолатларга тушса (масалан, оғрилар билан ҳангома қилиш, ёки хунук кечада эски уйда руҳдан қўрқиб қолиш каби саҳнабор лавҳалар бор), бирде очликдан азият чеккан ҳолда нон топиш қами билан сарсон юради. Қоровойнинг ички дунёсини ёзувчи ортиқча таҳлилларсиз, унинг ҳаракат ва диалоглари орқали очиқ беради. Масалан, Қоровой бозорда қуруқ қолиб, аччиқдан йиғлаб юборган жойи ёки дўсти Омонни йўқотиб қўйганда туйган ҳафагарчилиги каби эпизодлар унинг юрагидаги ягона орзу – бир парча нон ва бир оғиз меҳрибонлик эканини кўрсатади (бунда асардаги контекстан шу маъно англашилади). Шунингдек, Қоровойнинг болалиққа хос ишонувчанлиги ва ҳалоллиги ҳам характерини белгилайди: у айёрлик қила олса-да, ёмонлик қиладиган бола эмас. У ўғирликни кўраётганда ҳайрон бўлади, бойларнинг раҳмсизлигини сезиб, хафа бўлади. Демак, “Шум бола”да боланинг шахси ўз муҳити таъсирида шаклланиб

бораётгани – яхши билан ёмонни ажрата бошлаётгани тасвирланган. Асарнинг ижтимоий муҳити – бойлар ва камбағаллар, тўй-маъракалар ва бозорлар, қишлоқ ва шаҳар иқтисоди – бола нигоҳида кўрсатилади. Қоровой атрофидаги катталар олами беинсоф ва қасоскор кўрингани учун у ўзига хос “болача философия” ишлаб чиқади: ўзини ҳимоя қилиш учун чаққон бўлиш ва ҳеч кимга ишонмасликка ўрганади. Лекин барибир болалик шаффофлиги уни тарк этмайди – у меҳр излайди, дўстона мулоқотга муҳтож. Шу жиҳатдан Қоровой образи жуда жонли ва ҳаётий чиққани боис ўқувчида илиқ туйғулар уйғотади. “Ўтмишдан эртақлар” даги бола – ёш Абдулла (ёзувчининг ўзи) – характери жиҳатдан босабос, ҳалим ва тингловчи бола. У “индмас” лақаби билан аталиб, кўпроқ кузатар, кам гапирар экани мақолада қайд этилган. Бу боланинг руҳий олами ўта нозик: у атрофидаги ҳар бир воқеани юрагига жойлайди, катталарнинг оғир ҳаётини кўриб, эрта улғаяди. Қиссада боланинг ҳиссиётлари бевосита тасвирланмасдан, у гувоҳ бўлган фожеалар орқали англашилади. Масалан, бола ўз оиласидаги сил касали, қаҳатчилик, турли хунук воқеаларни кўради (асарда ҳар бир боб бир фожеавий ҳикоя тарзида битилгани маълум). У шуларни кўриб хўнғраб йиғламоқчи бўлса-да, “индмас”лиги туфайли буні ичига ютиб юраверади. Аммо бу кузатувчан бола қалбида адолатсизликка нисбатан нафрат ва қаршилиқ ундайди – у жоҳилликка ич-ичидан кўзғолон кўтарган халос. Абдулланинг ижтимоий муҳити – XIX аср охири – XX аср бошларидаги Туркистон қишлоқ ҳаёти: камбағал деҳқонлар, хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқининг поймоллиги, эски ўқув тизими, шу билан бирга Янгича таълим уруғлари эндиликда пайдо бўлаётган давр. Бола ёшида Қаҳҳор ўзи босиб ўтган таълим йўли шунчаки биографик факт эмас – унинг болалигида жаҳид мактабларида ўқиши туфайли у эзгуликка умид бағлайди. Асарда келтирилишича, Абдулла аввал эски усулда Қуръон ёд олса-да, кейинчалик замонавий билимлар билан танишади, илғор адабиётлар ўқийди. Бу тафсилот бола характери шаклланишида маорифат нақадар аҳамиятли бўлганини кўрсатади. Шунинг учун “Ўтмишдан эртақлар”да боланинг ижтимоий муҳит билан муносабати икки қутбли: бир томонда – зулмат ва оғир ҳаёт, иккинчи томонда – маърифат ва ёруғлик умиди. Бола қалбида иккинчисининг уруғи борлиги туфайли у найрангларга берилиб кетмайди; аксинча, қалбида эртанги кунга ишонч сақлаб қолади. Рус асарларида ҳам бола қаҳрамонларнинг ички дунёси ва муҳит муносабати чуқур талқин этилган. Чеховнинг Ванька образи ночорлик ва соддаликни ўзида мужассам этади. Ванька – оними турган етим бола – шунчалик азобдаки, унинг бутун орзу-умиди қишлоққа қочиб кетиш. Унинг хат ёзиш жараёнидаги кечинмалари (соғинчи, кўрқуви ва умиди) Чехов томонидан майда деталларда берилган. Масалан, Ванька мактубида ўз хожалари

томонидан қандай хафа қилинаётганини, қанчалик ач айдини батафсил ёзади: “тойчоғини силтаб жазолашди, хўжайин бегона болани бўғча қилиб берди” мазмунида (мазмуни шундай; аслида Чехов юқоридаги синопсиста уни қандай қийналганини баён этган). Шу орқали боланинг қалбидаги кўрқув ва изтироб оқ кўйлақда намоён бўлади. Бироқ Ванька умидни йўқотмайди – бобосини меҳрини эслаб, хат ёзади. У ухларкан, тушидаи бобоси печ олдида унинг хати ўқиб ўтирганини кўради– бу боланинг ичк олами ҳали ҳам ёруғ тасаввур ва орзулар билан тўла эканини кўрсатади. Лекин реал муҳит бу орзуларни пучга чиқариши мумкин – ўқувчи бундан хабардор. Чехов шу йўсин боланинг бегубор дунёсини қаттиқ ҳаёт ҳақиқатлари билан тўқнаштириб, кучли психологиялық таъсирга эришади. Толстойнинг Николенка ("Болалик" повестидаги қаҳрамон) образи эса бироз бошқачароқ: у бой оила фарзанди бўлса-да, кўнгли нозик ва ўта ҳисчан бола. У атрофидаги хизматкорлар, камбағал қишлоқ болалари ҳаётини кузатар экан, баъзан ўзининг бойлиги учун уялиб кетади, баъзан эса уларга дилгира бўлади (бу ҳол Толстойнинг асарида Николенканинг ички монологларида билдирилган). Масалан, Николенка бир бор ўз хизматкор тарбиячи акам “Карл Иванич”нинг йиғлаётганини кўриб, биринчи марта катталарнинг ҳам дарду алами борлигини ҳис этади – бу пайтда унинг қалбида катта бир қайғу аломати пайдо бўлади (Толстой матнида бундай лирик эпизодлар бисёр). Николенканинг ижтимоий муҳити – дворянлар оиласи атмосфераси, унга бўлган меҳр ва талаблар – унинг характерини шакллантиради. У яхши тарбия кўрган бола сифатида ҳалигача оқсувоқ ва самимий; бироқ ёш ўтган сари у ўз оиласи имтиёзларини ҳис қила бошлайди ва ички қарама-қаршилиқларга дуч келади. Толстой бу образ орқали боланинг ўз-ўзини англаш жараёнини, болалиқдан ўсмирликка ўтиш даври психологиясини пухта тадқиқ этади. Натижада, Николенка ҳақиқий инсон сифатида – камчилик ва фазилатлари билан – кўринади. У катталар дунёсини тушунишга, улар каби бўлишга интилади, бироқ ҳали болалик туйғулари унда устун. Яна айрим рус асарларида бола образлари орқали ижтимоий муҳит билан тўқнашув ўта кескин берилган. Масалан, Чеховнинг “Уйқучи” ("Спать хочется") ҳикоясида кичик ёшли хизматчи қизча Катя чақалоқни тириб ухлатишга мажбур, бўлмаса хўжайиндан жазо егай. Қизча ухлаб қолмаслик учун ҳаракат қилади, аммо чарчоқ уни енгади ва беихтиёр чақалоқни бўғиб ўлдиради – бу даҳшатли кульминация боланинг муҳит қурбонига айланишини кўрсатувчи ўта трагик мисолдир. Чехов бу орқали болалар меҳнати ва оғир ҳаёт шароитига нисбатан қаттиқ ижтимоий танқидни олдинга суради, бола фожеаси орқали жамиятга савол қўяди: “бундай бўлиши мумкинми, кечириб бўладими?”. Кўриниб турибдики, ҳар бир асарда бола характери у

ўраланган ижтимоий муҳит таъсирида намоён бўлади. Ўзбек асарларида болалар бироқ яхши инсон қолибида қолишади: Қоровой озорли муҳитда бўлса-да, инсонийликни йўқотмайди; Абдулла бола чарчаса-да, руҳан синмайди. Рус асарларида эса баъзан болалар муҳитга мослашолмай синади (Катя мисоли), ёки азоб чекса-да, ички оламини соф сақлайди (Ванька мисоли). Бу тафовутлар, албатта, ҳар бир ёзувчининг мақсад ва услубидан келиб чиққан ҳолатдир.

Эстетик ва фалсафий ғоялар

Бола образлари орқали берилган эстетик ва фалсафий ғоялар ҳам таҳлилимизда алоҳида эътиборга молик. Аввало, эстетик ёндашувни кўриб чиқсак, ўзбек ва рус ёзувчилари бола нуқтаи назарини танлаш орқали янги бадиий ифодага эришганлар. Ўзбек насрида Ғафур Ғулом “Шум бола”да юмор ва сатирани эстетик усул сифатида қўллади. Болача шўхликлари, ҳазиллари орқали асар мазмуни оғир бўлса-да, ўқувчи асарни табассум билан ўқийди. Бу ҳажвий услуб орқали ёзувчи нафақат ўқувчини мафтун этишга, балки уни ўйга солишга ҳам эришади. Чунки кулги ортида йиғи бор – боланинг кулгили саргузаштлари ортида унинг муҳтож ва бахтсизлиги кўринур эди. Бола қаҳрамонларига нафис ҳазил омилларини жо қилган Ғафур Ғулом эстетик жиҳатдан асарни жонли ва қизиқарли қилган. Абдулла Қаҳҳор эса аксинча, “Ўтмишдан эртақлар”да лаконизм ва фожеавий реализм эстетикасини танлади. Қиссани ўқир экансиз, ҳар бир боб бир мусаввирдек сизилган мустақил ҳикоя – фожеавий картиналар галересе каби туюлади. Бу бадиий услуб (йиғма новеллалар шакли) асарни ўқувчига кучли таъсир этадиган қилиб чиққан – гўё ҳар бир новелла охирида ўқувчига зарба бўлади, кейинги қиссага ўтишда яна илгари умид пайдо бўлади. Бу тарзда Қаҳҳор болалик ҳақиқатларини эстетик жиҳатдан ўзгача усул – минимализм ва сукунат эстетикаси – орқали баён этади. Рус адабиётида Толстой бола образлари орқали лирик-реалистик эстетикани намоён этди. Унинг “Болалик” повести ва қолган ёшликка оид қисмларида табиат манзаралари, оила муҳити шу қадар батафсил ва гўзал тасвирланадики, ўқувчи боланинг ҳис-туйғуларини ўз кўзи билан кўргандек бўлади. Толстойнинг бадиий маҳорати – боланинг ички кечинмаларини атроф муҳит тавсифи орқали уйғунлаштиришда кўринади. Масалан, Николенканинг онасига бўлган муҳаббатини тасвирлар экан, Толстой онанинг табассум ва меҳрини “нурли бир ҳукм” деб тасвирлайди (бу сўзлар Толстой асарида келтирилганлиги юқорида қайд этилган). Бундай лирик эҳсослар асар эстетикасини юксак даражага кўтаради, болалик даврига хос орзу ва хотираларни нафис ифодалайди. Чеховда эса эстетик услуб анча импрессионистик ва реализмидир: у кичик деталлар, таъсирчан штрихлар орқали боланинг ҳолатини чизиб беради. Масалан, Ваньканинг шам ёнида тиз чўкиб

хат ёзган ҳолати (бу ҳолат Т.Шишмарёва талқинидаги расмда ҳам акс этган) – ўзи кичик эпизод, аммо шу манзара боланинг ёлғизлик ва умидини бутунлай эстетик ҳис эттиради. Чехов асарларида охирида аниқ хулоса айтилиб кетилмаслиги ҳам эстетик ўзига хосликдир – у ўқувчини хулоса чиқаришга маънли сукут ила чорлайди. Масалан, “Ванька” ҳикояси охирида хатнинг тақдири очик қолади, боланинг туши билан ҳикоя тугайди. Бу очик охир оқибат ҳақиқатда нима бўлишини ўқувчи ўз қалбида ҳис этишига имкон беради. Мана шу – Чеховнинг бетакрор эстетик маҳоратидир. Эндиликда фалсафий ғояларга назар солсак, бола образлари ҳар икки адабиётда ҳам бир қатор чуқур маънавий ва фалсафий мавзуларни кун тартибига кўяди. Биринчи навбатда, бегуборлик ва ҳаёт ҳақиқатларининг қарама-қаршилиги. Бола – бегуборлик рамзи, унинг дунёси пок ва самимий. Атрофдаги тубанлик, адолатсизлик эса бу покликни хиралатувчи куч сифатида тасвирланади. Қоровойнинг ҳазиллари ортида жамият ҳирси, Ваньканинг орзулари ортида катталар бепарқлиги турганидек, ёзувчилар бола ва жамият қаршилиги орқали инсон ва олам муаммосини кўндаланг кўядилар. Бу фалсафий ёндашув ўқувчини ўйлантиради: нега ҳаёт шунчалик ноҳақки, бегуноҳ бола азоб чекмоқда? Жавоб сифатида ёзувчилар бевосита хулоса чиқармасаларда, асарлар руҳидан “жаҳолат, ёвузлик туфайли” деган маъно англашилади. Масалан, Қаҳҳор асарида бола гувоҳлик қилган ҳар бир воқеа ортда жаҳолат балоси ётганини кўрсатади ва асарнинг умумий пафоси жаҳолатга қарши исён шаклида янграйди. Бу албатта ёзувчининг ўз мурожаати – тарих сабоқларидан огоҳ этиш – эди. Иккинчи муҳим фалсафий ғоя – болалик инсон камолотининг бошланғич нуқтаси эканидир. Бу ғоя Толстойда очик баён қилинган: болаликда тарбия топган хусусиятлар бутун умр давом этади. Қолган ёзувчиларда ҳам айни мақсад турли шаклда сезилади. Чехов болаларнинг таълим-тарбиясини жуда муҳим деб билган: у асарларида нотўғри тарбия ва эътиборсизлик қандай оқибатларга олиб келишини кўрсатиб беради. Бу орқали у замонаси педагогларига, ота-оналарига яхшигина фалсафий сабақ беради – ҳар бир боланинг қалби нафис ва меҳрга зор, уни пойдевордай маҳкам тарбиялаш зарур. Ўзбек ёзувчилари ҳам бола қандай муҳитда улғайса, шундай инсон бўлишига ишора қилдилар: Қоровой эски муҳитда етишиб чиқиб, янги давр порлог‘ига умид қилади; Абдулла бола жадид мактаби таъсирида эзгуликни кўзлаб улғаяди. Бу ҳикоялар ортидаги фалсафий хулоса – маърифатли бола келажакда маърифатли жамият пойдеворидир, жаҳолат чангалидаги бола эса улғайгач жамиятга наф беролмаслиги ҳақидадир. Шу маънода, болалик ҳақида ёзилган ҳар бир асар келажакни ўйлашга қаратилган фалсафий мулоҳазадир. Учинчи жиҳат – инсонпарварлик ва шафқат ғояси. Болалар тақдири ҳақида ўқиган ҳар бир киши

бундай асарлар орқали инсонпарварлик туйғусини янада кучайтириши тайин. Чеховнинг Ванькаси бизга етти қават улар орасидан ёрдам сўраётгандек туюлса, Толстойнинг Николенкаси гўё қалбимиздан гапираётгандек таъсир этади. Қоровой ва Абдуллани ўқир эканмиз, кўнглимизда уларга нисбатан меҳр ва ҳимоя туйғуси уйғонади. Адабиёт айнан шу туйғуларни уйғотиш орқали инсониятни яхшиликка даъват этади. Демак, бола образлари орқали ўзбек ва рус адабиётида берилган энг улкан фалсафий ғоя – инсоннинг инсонийлик бурчи болаларга қандай муносабатда эканлиги билан ўлчанади деган тушунчадир. Бу тушунчани турли асарларда турлича топиш мумкин: бирида болага меҳр қилганлиги билан қаҳрамон улуғланади, бошқасида болага зулм қилингани учун жамият қораланади, яна бошқасида бола бахти учун кураш эътироф этилади. Лекин барибир уларнинг барчасида бола – инсониятнинг маънавий мезони сифатида талқин этилади.

Қиёсий таҳлил: ўхшаш ва фарқли жиҳатлар

Ўзбек ва рус насрий адабиётида бола образлари талқинида кўплаб ўхшаш жиҳатлар мавжуд бўлиб, шу билан бирга, ҳар бир адабиётга хос ўзгача фарқлар ҳам бор. Охирги қисм сифатида бу ўхшаш ва фарқли томонларни қисқача солиштирамиз. Ўхшаш жиҳатлардан аввало шуни таъкидлаш жоизки, ҳар икки адабиёт вакиллари бола образини реалистик ва таъсирчан шаклда яратганлар. Улар бола қалбининг самимийлигидан фойдаланиб, жамият муаммоларини ёритганлар. Масалан, ҳам “Шум бола”, ҳам “Ванька” асарларида боланинг етим ва ночор экани кўрсатилиб, ўқувчини ўша болаларга ҳамдард бўлишга чорлайди. Иккала адабиётда ҳам бола қаҳрамон орқали ижтимоий танқид олиб борилган: ўзбек ёзувчилари мустамлака давридаги ёки эски урф-одатлар давридаги камчиликларни очган бўлса, рус ёзувчилари крепостнойлик ёки капиталистик жамиятдаги адолатсизликларни кўрсатган. Масалан, Қаҳҳор бола кузатувлари орқали жаҳолат ва саводсизлик балосини фош этгани каби, Чехов ҳам бола азоби орқали ижтимоий ноҳақликни фош этади. Шунингдек, ҳар икки адабиёт бола образларига тарбиявий-ахлоқий вазифа юклайди. Толстой асарлари рус ўқувчисини ахлоққа чорлагани каби, Абдулла Авлоний, Абдулла Қаҳҳор кабилар ўзбек ўқувчиларига болалар орқали сабоқ беришган. Масалан, Қаҳҳор асарида “ҳаёт — аччиқ ҳақиқат, аммо уни билмоғинг лозим” деган ғоя борлиги каби, Толстой “характер болаликда шаклланади” деган фикрни илгари суради. Болалар образи иккала адабиётда ҳам катталарга оина тутади – катталарнинг хатолари болалар тақдирида намоён бўлади. Бу орқали асарлар ҳушдорлик таъсирини кўрсатади. Бола қаҳрамонларнинг руҳий оламининг талқини ҳам ўхшаш: ёзувчилар болаларнинг орзу-ҳавасларини, қўрқинч ва қайғуларини жуда нозик

тасвирлайдилар. Уларнинг кичик юрагидаги улкан туйғулар ўқувчини ларзага солади – бу бадий эффект ҳам ўзбек, ҳам рус ёзувчиларига хосдир. Масалан, Қоровойнинг еттимаслиги, Ваньканинг нолаеси, Николенканинг мулоҳазалари – буларнинг барчаси ўқувчига таъсир ўтказувчи кучли психологизм намунаси. Бирок, фарқли жиҳатлар ҳам талайгина. Аввало, маданий ва тарихий контекст фарқи. Ўзбек адабиётида бола образлари кўпроқ Шарқ анъаналари ва мустамлака даври воқелиги фонида берилган. Масалан, “Шум бола”да маҳалла, бозор, дехқончилик ҳаёти борасидаги этнографик деталлар кўп учрайди, “Ўтмишдан эртақлар”да эса жаҳид маорифининг илк қадамлари тасвирланади. Рус адабиётида эса бола қаҳрамонлар муҳити – помещиклар усрули ёки шаҳрдаги саноат устахоналари, крестьянлар турмуши ва ҳ.к. – бошқачароқ. Масалан, Ванька Москвадаги этикдўз устахонасида азобланади, Николенка дворян усрулида тарбия топади – булар ўзбек болалари дуч келмаган турмуш тарзидир. Шундай экан, болалар образлари орқали берилган муаммолар ҳар икки адабиётда умуминсоний бўлса-да, уларнинг кўриниш шакли маданий шароитга кўра фарқ қилади. Иккинчи фарқ – бадий тон ва услубда. Ўзбек болалар образлари акс этган асарларда кўп ҳолда умид ва оптимизм учрайди. Масалан, “Шум бола”нинг финалида Қоровойнинг келажакига ишонч сезилади (асарда бевосита айтилмаган бўлса-да, умумий кайфият шу). “Ўтмишдан эртақлар” ҳар қанча фожеали бўлмасин, у ерда жаҳид устознинг мавжудлиги, боланинг ўқиши каби лавҳалар ёруғлик учқунини саклайди. Рус адабиётида Чехов айни “яшашдан умидни узмаган” руҳда тугатса-да баъзи ҳикояларни, шу билан бирга кўплаб асарларида пессимистик ёки очиқ эндинг бор. Масалан, “Ванька” умид билан тугайди-ю, лекин ёзилмаган давоми ҳақида ўқувчи ғамгин фикрлайди (хат манзилсиз кетди, боланинг аҳволи ўзгармайди). Толстойда эса тон умуман илиқ, лекин баъзан сентиментал ҳолат ҳам кўринади (масалан, Николенканинг онасига соғинчли хитоби ўта сезимий тусда). Ўзбек ёзувчилари юмор ва лиризмни аралаш ҳам қўллаган (Ғафур Ғуломда), русларда эса юмордан кўра драматизм кўпроқ (Чеховда киндикдор, Толстойда фалсафий лиризм ҳукмрон). Шунингдек, боланинг функцияси фарқли: Қоровой каби қаҳрамонлар асарда фаол ҳаракат қилувчи, воқеаларни олға сурадиган персонаж бўлса, Чехов ёки Қаҳҳор болалари кўпроқ пассив кузатувчи, башорат қилувчи рольда. Бундан ташқари, рус адабиётида баъзи болалар образлари идеаллаштирилган ҳолда (масалан, Толстойнинг бола қаҳрамонлари ахлоқий нуқсонлардан холи бир тарзда), ўзбек адабиётида эса болалар қизиғарли реал характерда, камчиликлари билан бирга тасвирланади. Қоровой шўҳ ва чаққон, баъзан тентаклик қилиб қўяди, лекин шу билан жозибадор; Толстойнинг Николенкаси эса худди катта одамнинг кичик

кўринишдаги версиясидай етилгандир – унда катта ақланиш аломатлари бор. Бу ҳам ёзувчилар услуби туфайли бўлган фарқ, албатта. Бир фарқни яна таъкидлаш мумкин: асарлар яратилиш мақсади. Албатта, ҳар бир асарнинг кўп мақсади бўлади, аммо умумий қилиб айтсак, совет даври ўзбек ёзувчилари бола образлари орқали ҳам тарбиявий-маърифий вазифани кўпроқ кўзладилар. Масалан, “Шум бола”нинг чиқарилиш вақтида (1936) совет жамиятида болалар ҳақидаги адабиётга талаб катта эди, ёзувчи ҳам боланинг ўтмишдаги қийин аҳволини кўрсатиб, янги давр кадр-қимматини оширишга хизмат қилди. Чехов каби ёзувчилар эса бевосита тарғиботдан кўра, бадиий ҳақиқатни биринчи ўринга қўйишган – у болалар образларини яратиш, ўқувчига хулосани ўзи чиқариш имконини беради, юзма-юз насиҳат қилмайди. Шунга кўра, ўзбек асарлари баъзан тўғридан-тўғри муаллиф томонидан хулоса ёки сабоқ бериш билан яқунланиши мумкин (масалан, Қаҳҳорнинг айрим ҳикоялари ва ҳикоятлари шунақа), рус классикларида бу камроқ учрайди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, бола образининг насрий адабиётдаги талқини – бу нафақат адабий усул, балки катта маънавий-тарбиявий вазифага эга бўлган явлашдир. Ўзбек ва рус адабиётларида болалар образлари орқали ҳар икки халқнинг ўзига хос оғриқлари ва орзулари тасвирланган. Болаларнинг кулгуси ортида йиғиси, йиғиси ортида эса умиди бор. Шу боис ўқувчи исталган миллат вакили бўлсин, бу асарлардаги болалар тақдирига бефарқ қарай олмайди. Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Антон Чехов, Лев Толстой каби адабиёт намояндalари бола образларини яратиш орқали ўз даврлари ҳақиқатини адолат билан акс эттирдилар ва келажак авлодга муайян сабақ қолдирдилар. Улар тасвирлаган болалар – етим Қоровой, индамас Абдулла, содда Ванька, хисчан Николенка ва бошқалар – адабиёт томошасида абадий яшайдиган қаҳрамонлардир. Бу қаҳрамонлар орқали берилган инсонпарварлик, адолат ва маърифат ғоялари эса ҳозирги кунда ҳам ўз кадр-қимматини йўқотмаган, балки янада долзарбдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ғафур Ғулом “Шум бола” асарининг Тошкент ва атрофидаги этнографик ҳаётни ҳаққоний тасвирлаши ҳақида: ouina.uz.

“Шум бола” асарининг тарбиявий аҳамияти (ўтмиш ва бугун таққосида): ouina.uz.

2. Абдулла Қаҳҳор “Ўтмишдан эртаклар” – болалик хотиралари ва миллат болаларининг машаққатли ҳаёти тасвири: jdpu.uz.

3. “Ўтмишдан эртаклар”да бола образи кузатувчи сифатида, асосий эътибор воқеалар тасвирига қаратилган: turkultumanakm.uz.

4. “Ўтмишдан эртақлар” – асарда инсон шаъни ва қадри, жаҳолатга қарши исён сўнгги фарёддай янграган: turtkultumanakm.uz.
5. Чехов ижодиётида болалар мавзуси, болалар иштирок этган асарлари сони ва уларнинг ижтимоий кўлами: researchgate.net.
6. Чехов асарларида “оталар ва болалар” муаммосининг марказий аҳамияти ҳақида: researchgate.net.
7. Лев Толстой “Болалик” асарининг асосий ғояси – характер пойдевори болаликда кўйилиши ҳақида: leo-tolstoy.com.
8. Чеховнинг “Ванька” ҳикояси сюжети (етим боланинг бобосига мактуб ёзиш ҳолати) ҳақида: en.wikipedia.org en.wikipedia.org